

ERMENİLERİN ve İNGİLİZLERİN VİLÂYÂT-I ŞARKİYE'YE YÖNELİK
ÇALIŞMALARI ve ALINAN KARŞI ÖNLEMLER

ENDEAVOURS OF ARMENIANS AND ENGLISHES TOWARDS EASTERN
PROVINCES AND TAKEN PRECAUTIONS

Yrd. Doç. Dr. Selçuk URAL*

Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması, galip devletlerin yanı sıra Rumlara ve özellikle Ermenilere aradıkları fırsatı sağlamış gibi görünüyordu.

Bilindiği gibi Ermeni Sorunu 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra dünya siyasetinin gündemine sokulmuştu. Bu tarihten itibaren Ermeni örgütleri, Osmanlı Devleti aleyhine iç ve dışta propagandadan, terör hareketlerine kadar geniş bir yelpazede çalışmalar yürüttü. Zaman zaman batılı devletlerin desteğini kazanan Ermeni örgütleri devamlı surette Ruslarla ortak hareket ettiler. Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdürülen işbirliği, Osmanlı Devleti'nin Almanya, Avusturya-Macaristan safında savaşa dahil olmasıyla ittifaka dönüştürüldü¹. Bu yolla Doğu Anadolu'da sözde bağımsız bir Ermenistan kurulabileceği planlanmıştı². Bir kısım Ermeniler Rusya tarafından silahlandırılan çetelere katılarak cephe gerisinde Osmanlı kuvvetlerine saldırırken, bir kısım Ermeniler de doğrudan Rus ordusuna katılarak savaşa iştirak ettiler³. Rusya'nın Bolşevik İhtilali'nden dolayı 1917'de savaştan çekilmesine rağmen, Ermeniler İtilaf bloğu içerisinde kalmayı ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmayı sürdürdüler.

* Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kars/Türkiye.

¹ Esat URAS, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, s.581-583.

² Akdes Nimet KURAT, **Rusya Tarihi**, Ankara, 1993, s.410.

³ G. MASLOFSKİ, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi** (Çev: Nazım), Ankara, 1935, s.31; W. E. ALLEN-Paul MURATOF, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırnındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966, s.225.

1918 Sonbaharında Osmanlı Devleti'nin yenilgiyi kabullenmesi hiç şüphesiz Ermenilerin beklentileri açısından çok daha anlamlıydı. İtilaf Devletleri'nin sözde müttefiki olarak Elviye-i Selâse başta olmak üzere, Vilâyât-ı Şarkîye'nin kendilerine bırakılması için Avrupa başkentlerinde yoğun propaganda çalışmaları başlatıldı. Üstelik İngiliz Hükümeti de Kafkasya ve Anadolu'ya hakim olmak amacıyla Ermeni isteklerini desteklemekteydi⁴. İngiliz hükümet yetkililerine göre, sınırları Kafkasya'dan, Anadolu içlerine kadar uzatılacak Ermeni Devleti, hem Sovyet Rusya, hem de Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarının bekçiliğini yapabiliirdi⁵.

Ermeni isteklerinin gerek Avrupa kamuoyunda, gerekse Konferans nezdinde kabul görmesi için Paris'te üç heyet çalışmalar yürütüldü. Bunlar; Bogos Nubar Paşa başkanlığında "Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu", Aharonion başkanlığında "Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu", üçüncüsü ise din adamlarından oluşan ve başkanlığını Patrik Terzian'ın üstlendiği heyetti. Ermeni istekleri 26 Şubat 1919'da Bogos Nubar Paşa ve Aharonian tarafından ayrı ayrı Konferans Yüksek Konseyi'nin huzurunda dile getirildi⁶. Buna göre; Maraş Sancağı, Vilâyât-ı Şarkîye (Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Elaziz, Trabzon Vilayetleri) ve Kars Sancağı ile Ardahan Sancağı'nun güney kısmının Ermenistan'a dahil edilmesi istendi⁷. Yüksek Konsey Ermeni isteklerini gerçekleşmesinin mümkün olmadığını kabul etmesine rağmen, İngiltere ve Yunanistan Anadolu'yu paylaşma noktasında isteklere sıcak bakıyordu. İngiliz yetkililerine göre sınır sorunu, savaş esnasında yapılan gizli anlaşmalar çerçevesinde uygun şekle sokulabiliirdi⁸.

Esasında mütareke uygulamaları da Ermenilerin hedeflerine ulaşmalarını kolaylaştıracak bir nitelik kazanıyordu. 11. madde çerçevesinde, 1919 yılı Ocak ayı

⁴ K. Tuncer ÇAĞLAYAN, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", **AAMD**, Sayı:44 (1999), s.522.

⁵ Suat AKGÜL, "Paris Konferansından Sev'r'e Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", **AAMD**, Sayı:23 (1992), s.38; Hayri MUTLUÇAĞ, "İngiltere'nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri", **BTTD**, Sayı:26 (1969), s.55.

⁶ Yahya AKYÜZ, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara, 1988, s.126.

⁷ AKGÜL, "Paris Konferansından Sev'r'e Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", s.390.

⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusâ Kataloğu (DH-KMS)**, 49/104; ÇAĞLAYAN, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", s.522.

sonuna kadar Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum Sancakları) boşaltıldı⁹. 13 Ocak 1919'da bir İngiliz askeri heyeti Kars'a gelerek şehrin idaresini ele almak istedi. Fakat 5 Kasım 1918'de kurulmuş olan ve şehri idare etmekte olan Kars Milli Surası'nın direnişiyle karşılaştı¹⁰. Şura kuvvetleri kuzeyde Gürcülere, doğuda Ermenilere karşı sürdürdüğü silahlı mücadelesini nisan başlarında kaybetmeye başlaması üzerine, şehirdeki İngiliz kuvvetleri 13 Nisanda meclisi basarak hükümetin ileri gelenlerini tutukladı¹¹. Bundan iki hafta sonra (30 Nisan 1919), İngiliz işgal komutanlığı valiliğe General Karganof'a getirerek, bölgenin Ermenilere bırakıldığını resmen ilan ettiler¹². Bu tarihten itibaren ki, Ermeniler Erzurum'u ve hatta Sivas'ı alarak Ermenistan'ın sınırlarını Kızılırmak'a kadar uzatacaklarını açıktan açığa ifade etmeye başladılar¹³.

Nisan ayı içerisinde bir başka önemli gelişmede Erzurum'da yaşanıyordu. Harbiye Nezareti, ordunun yeniden yapılanması çerçevesinde (Mütarekenin 5. maddesi gereğince) 9. Ordu Komutanlığı'nı lağvederek, yerine 15. Kolordu Komutanlığı'nı ihdas etti. Buna bağlı olarak tümenlerin yeni konuş merkezlerinin tespit edilmesi gündeme geldi. İngilizler tümenlerin sınır boyları yerine iç kesimlerde konuşlandırılmasını istiyordu¹⁴. Elviye-i Selâse'de kanlı olayların yaşandığı bir dönemde böyle bir istegın dile getirilmesi iyi niyetle açıklanamazdı. Harbiye Nezareti Kars'ın Ermenilere bırakıldığı gün Sadarete gönderdiği yazıda; yapılan teklifin Büyük Ermenistan hayali peşinde koşan Ermeni çetelerinin işini kolaylaştıracağını, özellikle Vilâyât-ı Şarkîye'nin savunmasının büyük sıkıntıya

⁹ Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, (ATASE), İstiklâl Harbi Kataloğu, (İSH), K.9, G.72, B.72-1.

¹⁰ İngiliz Heyeti ile Şura yetkilileri arasında yapılan görüşmeler hakkında geniş bilgi için bkz: Fahrettin ERDOĞAN, *Türk Elleri Hattıralarım*, Ankara, 1998, s.177-180.

¹¹ ATASE, İSH, K.80, G.33, B.33-2; Esin DAYI, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s.136; Fahrettin KIRZIOĞLU, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, (Türk Tarih Kurumu Ayn Basım), Ankara, 1985, s.133.

¹² Gotthard JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, İstanbul, 1983, s.44.

¹³ Kâzım KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz, I*, İstanbul, 1993, s.104.

¹⁴ *Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara, 1999, s.262.

gireceğini ifade ederek teklife şiddetle karşı çıktı¹⁵. Dönemin Ermenistan başbakanı Hatisof'un mecliste yaptığı konuşma Harbiye Nezareti'nin itirazında ne denli haklı olduğunu göz önüne sermekteydi. Hatisof konuşmasında; Yedi doğu vilayetinin Paris'te alınan karar gereğince Ermenistan'a bırakıldığını, Ermeni askerlerinin her yerde İngilizlerden yardım gördüğünü açıkça ifade ediyordu¹⁶. Harbiye Nezareti, bu açıklamadan haberdar olup olmadığı bilinmese de, ülkenin güvenliğinden birinci derecede sorumlu makam olmasının verdiği sorumlulukla İngiliz baskısını hiç sayarak 15. Kolordu Komutanlığı'na verdiği emirle tümenlerin sınır boylarına yakın merkezlerde konuşlandırılmasını sağladı¹⁷. Böylelikle aynen Elviye-i Selâse'de sahnelenen oyunun daha büyük çaplısının Vilâyât-ı Şarkiye'de uygulanması önlenmiş oldu. Hiç şüphesiz tümenler iç bölgelerde konuşlandırılıysaydı, Ermeni çetelerinin Elviye-i Selâse'de gerçekleştirdiği katliamlar çok geçmeden Erzurum ve Van Vilayetleri'ne sırayet edecekti. Böylelikle mütarekenin yirmi dördüncü maddesinin uygulamaya sokulması için uygun zemin yaratılmış olacaktı.

Vilâyât-ı Şarkiye'nin güvenliği açısından çok yerinde alınan ve uygulamaya sokulan bu karar Ermenilerin bölgeye yönelik çalışmalarını durdurmaya yetmemiştir. İngilizlerin kılavuzluğu ve teşvikleriyle hareket eden Ermenilerin yaptıkları çalışmaları ve varmak istedikleri hedefleri şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

1-Savaş sırasında bölgeyi terk etmiş olan Ermeni göçmenlerinin yeniden iskanını sağlamak. Böylelikle hatırı sayılır bir göçmen kitlesi bölgede iskan ettirildiğinde hem sınır içerisinde her an asayişi bozabilecek bir kitle meydana getirilmiş olacaktı, hem de zaman içerisinde miktarı muhtemelen artırılabilecek bu insanlar için Wilson prensiplerinin 12. maddesinin uygulanması istenecekti.

2-Sınır yakınlarındaki Türk ve Müslüman köylerine saldırılar düzenleyerek, 15. Kolordu'yu sınırı geçmeye tahrik etmektir. Böylelikle mütarekenin ihlal edildiği öne sürülerek İtilaf müdahalesine zemin hazırlanmış olacaktı.

¹⁵ ATASE, İŞH, K.26, G.117, B.117-5.

¹⁶ ALBAYRAK, 28 Ağustos 1335/1919, Nr:23.

¹⁷ Bu emre göre;11. Tümen Van ve Bayezid'de, 12. Tümen Horasan'da, 9. Tümen Erzurum-Hasankale hattında, 3. Tümeinde Tortum'da konuşlandırıldı (ATASE, İŞH, K.26, G.117, B.117-1,2).

Ermeni göçmenleri sorununun eskiden bu topraklardan çıkan insanların yaşadıkları yerlere dörmesi gibi masumane bir gerekçeye dayanmadığının farkında olan bölgedeki askeri ve mülki makamlar Türkler ile Ermeniler arasında yeni çatışmalara ve dolayısıyla yirmi dördüncü maddeye işlerlik kazandırılmasına meydan vermemek için göçmenlerin iskanına sıcak bakmıyordu. Bu endişeler Harbiye Nezareti tarafından da paylaşılıyordu. Nezaret 15 Haziran 1919'da Sadarete gönderdiği yazıda bu endişelere ek olarak bölgenin ekonomik ve barınma durumunun göçmenlerin kabulünde olumsuz rol oynadığını ifade etmekteydi: *"...Bayezid'den baş göstermeğe başlayan Ermeni sızıltısı az zamanda Van'dan Hopa'ya kadar bütüin hudut üzerinde tevessü edecek bir mahiyettedir. Buna mümanaat resmi kuvvetlerimizin her türlü teşebbüsât-ı mukabelesiyle kabil olacaktır. 9 Haziran 35 tarih ve 343317/415 numaralı emri Sadaretpenahi üzerine Nezaret-i acizi tedabir-i lazime ittihazını Kolordu'ya tebliğ etmiştir. Ancak bu mıntıkaya bir de Ermeni muhacirinin avdeti meselesini de halletmek lazımdır. Orduyu Osmani Erzurum ve havalisini istirdat ederken Müslüman halk kendi köylerini harap bir halde görünce kısım-ı azamı mecburen boş olan ve tahripten kurtulmuş bulunan Ermeni köylerine yerleşmişlerdir. Bugün Ermeni muhacirleri avdet edecek olurlarsa, Müslümanlar kamilen açıkta kalacaklardır. Binaenaleyh evvel emirde bu Müslüman halkın iskan meselesini temin eylemek lazımdır. Kafkasya'ya hicret eylemiş bulunan Ermenilerin elyevm açıkta buldukları mevzu-u bahis olamaz. Çünkü Sarıkamış, Kars, Gümrü, Erivan ve Ahılkelek İğdır vesaire gibi Ermeni idaresi altında bulunan kasabalardaki kışla ve hastahaneler iki yüz bin kişiden fazla insan istiabına kafidir. Bu husus küçük bir tetkikatla meydana çıkar. En mühim olarak iaşe meselesini de düşünmek iktiza eder. Zira tahlis olunan menatıkdaki ahali-i İslâmiye bugün dahi açlıktan kırılmakta berdevamdır, bir de bu mıntıkaya Ermeni nüfusu ilave olunursa bu hal teşeddüt edecektir. Çünkü vesait fıkdanından naşi Van, Erzurum, Bitlis vilayetlerine mevad-ı iaşe sevki kabil olmadığı halde her tarafa şimendüferleri olan Kafkas mıntikasına yardım pek kolaydır. İşte bu gibi zaruretler Ermenilerin bu sene için memalik-i Osmaniye'ye alınmamalarını katiyen icap ettiriyor ki mesken ve*

iaşeye taallû eden mütealata her sahib-i insafın hak vereceği de şüphesiz gibidir..."¹⁸.

Yazıdan da anlaşılıyor ki, Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkîye'ye kabul edilmeleri halinde bölgedeki Türk göçmenleri ve hatta bölge ahalisi zor durumda kalacaktı. Bölgenin şartları dikkate alındığında itirazın haklılığı tartışılmazken, askeri makamları asıl tedirgin eden husus göçmen kisvesi altında bölgeye girecek olan komitecilerin asayiş bozma ihtimalleriydi. Böyle bir durumda eldeki kuvvetler hem sınırları korumaya, hem de asayiş sağlamaya yeterli olmayacaktı. Kaldı ki, kolordunun mevcudu savaş yıllarıyla kıyaslanmayacak kadar zayıftı. İşte bu yüzden miktarına, uyuşuna ve gerekçesine bakılmaksızın bölgeye göçmen kabul edilmemesi yönünde, hükümetin aldığı karara aykırı olarak, gizli bir uygulama başlatıldı. Bu çerçevede bölgede görevli İngiliz askeri ve siyasi memurlarının istekleri dahi geri çevrildi¹⁹.

Buna karşın bölgeden Güney Kafkasya, Elviye-i Selâse ve hatta Güney Anadolu'ya yapılan Ermeni göçlerine engel olunmadı. Bu açıdan Patrikhanenin İtilaf Devletleri nezdinde yaptığı girişimlerinde Ermenilerin seyahat özgürlüğünün kısıtlandığını iddia etmesi gerçeği yansıtmıyordu. Zira bölgenin güvenliğini ve asayişin devamını ön planda tutan yerel makamların siyasi amaçlı bu seyahatlere engel olması düşünülemezdi. Kaldı ki, Dahiliye Nezaretî'nin yaptığı incelemeler sonucunda vilayetlerin asla böyle bir engelleme içerisinde olmadıkları ortaya çıkmıştır²⁰.

Ermeni göçmenlerinin kabul edilmemesinin arkasındaki bir başka sebepte Kars ve çevresinde yapılan katliamların yol açtığı Türk göçüydü. 1919 yılı yaz

¹⁸ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, (HTVD), Sayı:4 (Haziran 1953), Belge No (BN):84.**

¹⁹ Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey, 19 Haziran 1919'da Dahiliye Nezaretî'ne gönderdiği telgrafta; Trabzon'daki İngiliz temsilcisinin kendisini ziyareti sırasında, Batum'daki İngiliz Askeri Valisinin Vilâyât-ı Şarkîye'li toplam 700 Ermeni göçmeninin yerlerine iadelerinin mümkün olup olmadığını sorduğunu, temsilciye Nezaret'ten alacağı emre göre hareket edeceğini bildirecek, ne şekilde hareket etmesi gerektiğini sordu. Verilen cevapta göçmenlerin kabul edilmelerinin geciktirilmesi, mümkün olmazsa Trabzon'a gelmiş olanların kabul edilmesi ve bunlara devletin itibarına uygun şekilde davranılması, işlerin İngiliz temsilcisiyle birlikte yapılmasının devletin itibarını Avrupa nazanında kuvvetlendireceği söylendi (BOA, DH-KMS, 53-1/81).

²⁰ BOA, DH-KMS, 50-2/48.

aylarında Elviye-i Selâse'deki Ermeni saldırılarının toplu kıyımlara dönüşmesi üzerine on binlerce Türk, Kars, Kağızman ve hatta Erivan'ı terk ederek sırf canlarını ve namuslarını kurtarmak amacıyla, aç ve perişan bir halde Doğu vilayetlerine sığınmaya başladı. Karabekir Paşa 16 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında; Türk göçmenlerinin perişan haline dikkat çekerek, evleri ve malları Ermeniler tarafından gasp edilen bu insanların uygun yerlerde iskan edildiğini, bu durumun Vilâyât-ı Şarkîye ahalisi üzerinde derin etkiler yarattığını belirtmekteydi²¹.

Çok haklı gerekçelere dayanarak Ermeni göçmenlerini kabul etmek istemeyen askeri ve mülki makamlar bazı hilelere de maruz kalıyorlardı. 21 Haziran 1919'da Bayezid'de meydana gelen bunlardan sadece bir tanesiydi: Kendisine İngiliz subayı süsü veren bir Ermeni Bayezid Kaymakamlığı'na gelerek şehrin Ermenistan'a ilhak edildiğini, bu hususta Paris Barış Konferansı'nın aldığı kararı yakında Osmanlı Hükümeti'ne bildireceğini ve bir aya kadar 15000 göçmenin Ermeni birliklerinin koruması altında bölgede iskan ettirileceğini söyledi. Ermeni'nin durumundan şüphelenen Kolordu Komutanlığı Erzurum'daki İngiliz temsilcisi Yarbay Rawlinson nezdinde girişimde bulunarak subay hakkında bilgi istedi. Yapılan inceleme sonucunda subayın İngiliz olmadığı ortaya çıkarıldı. Karabekir Paşa sınır boylarında bu ve buna benzer olayların bir daha tekrar edilmemesi için birliklere verdiği emirde; hüviyetini ve görevini teyit ettirmeyen veya ettiremeyen şahısların kolordu bölgesine sokulmamasını, buna İtilaf subay ve erlerinin de dahil olduğunu bildirdi²². Harbiye Nezareti bu tür olayların ve girişimlerin önünün alınması için 29 Haziran'da General Milne nezdinde girişimde bulunarak, İngiliz makamlarının da kendileri gibi önlemler almalarını istedi.²³

15. Kolordu Komutanlığı göçmen sorununun yanı sıra Ermenilerin sınırı tacize kadar varan hareketlerini yakından takip ediyordu. Çünkü bu hususta gösterilebilecek en küçük zaaf bölgeye ve devlete büyük sorunlar doğurabilirdi.

²¹ BOA, DH-KMS, 53-3/15.

²² ATASE İSH, K.45, G.16, B.16-1 ; BOA DH-KMS, 53-2/104.

²³ ATASE, İSH, K.45, G.17, B.17-1,2.

Ermenilerin İngilizlerin yardımlarıyla ayakta durdukları biliniyordu. Ermenilerin ihtiyaç duyduğu iase ve askeri malzemeler sözde kontrol altında tutulan Batum, Kars ve Sarıkamış'taki Osmanlı ambarlarından karşılanıyordu. İngilizler Batum'da bırakılan silah ve cephane depolarını korumakla görevli Osmanlı askerlerinin muhalefetine rağmen, silahları Rumlara ve Ermenilere dağıtmaktan çekinmediler. Böylelikle mütarekeye aykırı olarak bir yandan Osmanlı depoları yağmalanırken, diğer yandan özellikle Ermenilerin kuvvetlendirilmesine çalışılıyordu²⁴. Karabekir Paşa bu gerçeğin farkında olduğundan pek çok kez Batum'daki silahların Anadolu'ya getirilmesi için girişimlerde bulundu. Fakat bunlardan olumlu bir sonuç alamadı²⁵. Ermeniler askeri yardımlar sayesinde Sarıkamış'ı kısa sürede kuvvetli bir üs haline getirdiler²⁶.

Ermeniler bütün güçleriyle silahlanmaya ve sınır boylarında hazırlıklarını tamamlamaya çalıştıkları günlerde İngilizler de kolordunun mevcudunun düşürülmesi için bir takım isteklerde bulunmaya başladılar. Bunların başında silah altında tutulan Elviye-i Selâse doğumlu askerlerin terhis edilmesi isteği gelmekteydi. İsteğin dile getirildiği tarihte Osmanlı ordusunun genel mevcudu mütareke hükümlerince belirlenen miktarın çok altındaydı. Buna rağmen İngilizlerin 15. Kolordu'nun mevcudunun düşürülmesinde ısrar etmesinin arkasında Ermenileri kuvvetlendirme düşüncesi yatmaktaydı. Bu istek karşısında Karabekir Paşa da verdiği cevapta; böyle bir yola girilmesi durumunda kolordunun mevcudunda dikkate değer bir azalma olacağını belirttiikten sonra, askerler terhis edilse dahi Ermeniler tarafından katledeceğini gerekçe göstererek isteğin uygulanmayacağını ifade etti. Böylelikle muhtemel Ermeni saldırısı öncesi kolordunun zayıflatılmasını içeren İngiliz planı sonuçsuz bırakıldı²⁷. Bu tarihlerde 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi olan Mustafa Kemal Paşa da her geçen kendini hissettiren

²⁴ BOA, DH-KMS, 53-3/64.

²⁵ ATASE, İSH, K.35, G.41, B.41-1,2,3.

²⁶ HTVD, Sayı: 4 (Haziran 1953), BN:83.

²⁷ ATASE, İSH, K.195, G.240, B.240-1.

Ermeni tehlikesi karşısında kolordunun mevcudunun azaltılması bir yana artırılmasını isteyen telgraflar göndermekteydi.

Mustafa Kemal Paşa 24 Mayıs 1919'da Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta; Elviye-i Selâse'deki Ermeni mezaliminin ve katliamlarının sınıra kadar dayandığı ve hatta çetelerin gizli yollarla Erzurum ve Van'a girmeye çalıştıkları bir ortamda kolordunun elinden gelen ve gerekli her türlü önlemi almaya çalıştığını, muhtemel bir Ermeni saldırısının püskürtülebilmesi için kolordunun mevcudunun artırılması gerektiğini ifade ederek, İngilizlerin bu yöndeki başvurularına itibar edilmemesini istedi²⁸. Görülüyor ki, Mustafa Kemal Paşa'da aynen Karabekir Paşa gibi Ermenilerin hazırlıklarıyla kolordunun mevcudunun azaltılmak istenmesi arasında doğrudan bir ilişki kurmakta ve İngilizlerin dolaylı yollarla Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkîye'yi işgal etmeleri için uygun zemin hazırladığına inanmaktadır.

İtilaf makamlarının devamlı surette uyarılmasına rağmen, Ermenilerin Nasturilerle birlikte kendilerine İngiliz süsü vererek, hatta İngiliz askeri uniformaları giyerek Van Vilayeti'nin Şemdinan kazasına saldırmak için hazırlıklar yaptıklarının öğrenilmesi üzerine Kolordu Komutanlığı, bölgedeki birlikleri uyararak böyle bir saldırı gerçekleşmesi halinde ateşle karşılık verilmesini emretti. Bu hususta Rawlinson'a da gereken bilgiler verildi ve kendisinden Ermenilerin şiddetle uyarılması talep edildi. Karabekir Paşa'nın olayla ilgili olarak Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgraftan sorunu küçük bir olay olarak kabul edip çözümünü sadece Rawlinson'dan beklemekle niyetli olmadığını, aksine sorunun hükümetler nezdinde ele alınmasına çalıştığı görülmektedir. Karabekir Paşa, Ermeni-Nasturi ittifakı hakkında İngiliz Yüksek Komiserliği'nin uyarılmasını ve komiserlikten Ermenilerin bu tür çalışmalarına engel olmalarının istenmesini talep etti²⁹.

Fakat 1919 yazında Ermeni birliklerinin İngiliz subaylarının sevk ve idaresinde Nahçıvan bölgesinde Şura birlikleriyle çatışmalara ve hatta

²⁸ HTVD, Sayı: 4 (Haziran 1953), BN:77.

²⁹ ATASE, İSH, K.203, G.6, B.6-1.

muhaberelelere girdikleri haberleri alınmaya başladı. Hatta bunlar sınır yakınlarında Müslüman köylerine dahi saldırmaktaydı³⁰.

Seferberlik Kararı Alınması

Ermenilerin –İngiliz subaylarının gözetiminde- Erzurum ve Van’a saldırmak için hazırlandıkları yönünde pek çok kaynaktan bilgi edinilmekteydi. Doğal olarak bu bilgilerden Harbiye Nezareti de haberdar ediliyordu. Bilgilerin göz ardı edilemeyeceğine karar veren Harbiye Nezareti, 3 Haziran 1919’da Sadaret’e gönderdiği yazıda; Ermenilerin doğuda bir İzmir faciası yaratmak niyetinde olduklarını, bunun meydana gelmesi halinde azınlığın çoğunluğa tahakkümüne yol açacağını, buna engel olmak için ordunun ne şekilde hareket edeceğine dair acilen hükümetin bir karar almasını talep etti³¹.

Harbiye Nezareti’nin Sadaret nezdinde girişimlerde bulunduğu günlerde Erzurum Vilayeti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen bir yazıda; Ermenilerin Kars ve Sarıkamış civarında 10000 asker topladıkları, çete reisi Antranik’in de 30000 kişilik bir kuvvetle Van Vilayeti’ne doğru inmekte olduğu ve Ermenilerin ikinci bir İzmir hadisesi yaratmak niyetinde olduklarına dikkat çekilerek hükümetçe gerekli girişimlerde bulunulması isteniyordu³².

Gerek Dahiliye Nezareti’nin, gerekse Harbiye Nezareti’nin yaptığı başvurular Sadaretin meseleyi Meclis-i Vükela’nın gündemine almasına sebep oldu. 9 Haziranda toplanan Meclis-i Vükela Ermenilerin muhtemel saldırısı karşısında 15. Kolordu Komutanlığı’na seferberlik ilan etme ve savunma harekâtı yapma yetkisi tanıdı. Aynı gün Sadrazam vekili Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi imzasıyla Harbiye Nezareti’ne gönderilen yazıda yetkinin verilmiş sebepleri ve kullanma şartları şöyle ifade ediliyordu³³:

“Harbiye Nezaret-i Aliyyesine

³⁰ HTVD, Sayı: 4 (Haziran 1953), BN:85.

³¹ HTVD, Sayı: 4 (Haziran 1953), BN:79.

³² BOA, DH-KMS, 53-2/104.

³³ HTVD, Sayı: 4 (Haziran 1953), BN:81.

"Saadetlü Efendim Hazretleri

"Ermenilerin Kafkasya'da hudutlarımıza civar bazı nükatta kuvvet cem ve tahşit etmekte oldukları istihbar kılındığından ve bunların Vilâyât-ı Şarkiyemize taarruzla henüz yerleşmiş muhacirini yerlerinden oynatmağa tasaddileri memul bulunduğundan bahisle böyle bir vaziyet karşısında Orduca takip olunacak hattı hareket hakkında istifsarı muameleyi mutazammın Nezaret-i aliyyelerinden ve Ermenilerin Kars ve Sarıkamış'ta on bin asker ikame ettikleri ve Antranik'in otuzbin kadar kuvvetle Van cihetine inmekte olduğu ahiren haber alındığı ve bu hareketten hükûmeti İzmir işgali gibi bir emrivaki karşısında bulunduracakları Erzurum vilayetinden bildirildiğini müşir Dahiliye Nezaret-i aliyyesinden varid olan iki kıta tezkire ile Ermenilerin hareketi tecüvüzkâraneye mübaşeret ettiklerine ve iki İngiliz zabitanın Makû serdari nezdine gelerek Van'a geçirmek istedikleri Ermenilere yol verilmesi hakkında vaki olan talepleri kabul edilmemesi üzerine "biz başka yoldan geçeriz" ifadesiyle döndükleri ve İngiliz zabitanlarının tahtı idaresindeki Ermeni kuvvetlerinin Nahcivan'ı ve civar Müslüman kurasını zapdettiklerine ve bunların top ve mitralyözleri de mevcut olduğuna dair Van vilayetinden gelen telgrafname Meclisi Vükelada ledelmütalaa Ermeni kuvvetlerinin berminval muharrer tecemmü ve tahaşşüdü ahali-i Müslime ile meskun kurraya tecavüz ve taarruzları ve başlarında İngiliz zabitanları bulunması keyfiyatı şayamı nazar olup taarruzat-ı vakıa sükun ve asayiş mahallinin ihlaliyle vaka-i müessife zuhurunu dai ahvalden bulunmasıyla asayiş mahalliye ve ahali-i Müslime ve masumeyi taarruzdan vikayeten Orduca hareketi tedafüye icrası taht-ı zarurette olduğundan Ordu Kumandanlığına bu babda talimat-ı mukteziye itası hususunun Nezaret-i aliyyelerine ve Ermenilerin hareketi vakıail taarruziyelerinden ve bunların başlarında İngiliz zabitanı bulunduğu hakkındaki iş'arattan ve hakekatı mebhüs-i anhanın intacedeceği hadisatı elimedden hükûmeti seniyyece katiyen mes'uliyet deruhde edilemiyeceğinin ve Orduca hareketi tedafüye icrası zımnında mahalline tebligat icra kılındığının ve taarruzatı vakıanın devamı halinde Ordudaki kuvvei askeriyemizin tezyidi mecburiyetinde kalınacağına Düveli İtilafiye mümessili siyasilere sureti münasebe ve

müessirede beyanile taarruzat ve tahtiyat-ı mümessili siyasilere sureti münasebe ve müessirede beyanile taarruzat ve tahtiyat-ı vakıanın acilen önüne geçilmesi esbabının istikmali hususunun Hariciye Nezareti Vekalet-i Aliyyesine ve tebligat ve teşebbüsâtı vakıadan bahisle Vilayetçe de tedabirilazimeye bittevessül muhafazai sükuna ve asayişe gayret edilmesinin de Dahiliye Nezaret-i Aliyyesine iş'arı tezekkür ve icabı icra olunmağla Nezaret-i Aliyyelerince de berminval-i muharrer iktizasının süreti ifasına himmet buyrudması siyakında tezkirei senaveri terkim olundu Efendim".

Sadaret, seferberlik yetkisinin kullanılması sırasında mülki idarelerin de askeri makamlara yardımcı olmaları için aynı tarihte Dahiliye Nezareti'ne bir tezkere göndererek seferberlik ilanını gerektirecek bir olayın meydana gelmesi halinde vilayetlerin her türlü yardımı sağlamasını istedi. Dahiliye Nezareti, bu talimat doğrultusunda 10 Haziran 1919'da Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon Vilayetlerine gönderdiği telgrafta; Ermenilerin Kafkasya ve Elviye-i Selâse'de yaptıkları katliamlara ek olarak sınırı geçmek için hazırlık yaptığını, İngiliz subaylarının da Ermenilere yardımcı olduklarını, muhtemel Ermeni saldırısına karşı hükümetin seferberlik ve savunma harekâtı yapılabilmesine imkan veren karar aldığını belirttikten sonra, böyle bir durumun ortaya çıkması halinde askeri makamlara yardımcı olmalarını ve lazım gelen önlemleri şimdiden almalarını emretti³⁴.

Harbiye Nezareti, 11 Haziran'da 3. Ordu Müfettişliği ile 15. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği yazıda hükümetin aldığı kararı bildirerek, alınacak önlemlere ilişkin emrini verdi:

"Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

"(Onbeşinci Kolordu Kumandanlığına)

"1-Ermenilerin hudutlarımıza civan bazı nukatta kuvvet cem' ve tahşit etmekte oldukları ezcümle Kars ve Sarıkamış'ta onbin kadar asker ikame ederek, Antranik'in otuzbin kadar kuvvetle Van cihetine inmekte olduğu ve bunların

³⁴ BOA, DH-KMS, 53-2/4.

Vilayati Şarkiyemize taarruzla henüz yerleşmiş muhacirini yerlerinden oynatmağa tasaddileri ve iki İngiliz zabitanın Maku serdari nezdine gelerek Van'a geçirmek istedikleri Ermeniler'e yol verilmesi hakkındaki taleb-i vakilerinin kabul olunması ve İngiliz zabitlerinin tahtı kumandasındaki Ermeni kuvvetlerinin Nahcivan ve civar Müslümün kurrasını zaptettikleri istihbar edilerek meclisi Vükelada bittezekkür asayiş-i mahalli ve ahali-i Müslime ve masumeyi taarruzdan vikayeten Orduca harekatı tedafüye icrası ve Ermenilerin harekatı vakialarından ve başlarında İngiliz zabitanı bulundğu hakkındaki iş'arattan ve bunu müntiç olacağı hadisatı elmeden hükumei seniyyece kat'iyyen mesuliyet deruhde edilemeyeceğinin ve taarruzatın devamı halinde kuvvei askeriyemizin tezyidi mecburiyeti karşısında bulunacağımızın Düvel-i İtilafiye mümessili siyasilerine sureti münasebe ve müessirede iblağı kararlaştırılmıştır.

"Binaenaleyh:

"a-Hiç bir Ermeni çete ve kıtasının 15.Kolordu bu bapta icabeden tertibatı tedafüyeyi ittihaz edecektir. Harbi Umumi esnasında firar ederek memleketlerine avdet eden Ermeniler hakkında 1615/1996 ve 18-5-35 tarihli emir ahkâmı tatbik olucaktır.

"b-Ermenilerin harekatı tecavüzkaranesin^o müsait istikameti umumiyeler, müruru mümkün ve müsait hudut aksamı sıkı bir tarassut altında bulundurulacaktır.

"c-Ermenilerin hudut gerisindeki faaliyetleri, harekatı taarruziyeleri hakkında hertürlü vesaiti istihbariyeden istifade olunarak, sarih ve hakiki malumat istihsaline çalışılacaktır.

"d-Ahalii masumeye münferit ve mevzii taarruz ve tecavüzler vakı oldukça Müfettişlik ve 15.Kolordu Kumandanlığınca esbabı muknia serdi suretiyle mevcut ise mahalli İngiliz mümessili siyasiliğini nazaridikkati celbolunması lazımdır.

"h-Ermenilerin bir taarruzuna karşı 15.Kolordu harice hiç emare göstermeksizin her türlü tedabir ve ihzaratı iptidaiyeye şimdiden tevessül olunarak icabeden hususat hakkında Müfettişlik ve Kolordu Nezarete teklifde bulunacaktır.

*"d-Tedabiri mania, tertibatı tedafüiye, ve istihzaratı lazimenin sureti zahirede esbab imucibei saireye istinaden ve gayet mahremane icrası tavsiye olunur"*³⁵.

Seferberlik Kararına Tepkiler

Meclis-ı Vükela'nın 9 Haziran'da asayişin ve masum halkın korunması için 15.Kolordu Komutanlığı'na savunma harekatı yapma yetkisi tanınması sadece İngilizleri ve Ermenileri rahatsız etmedi. Hükümetin içerisinde de Meclis-i Vükela'nın kararı beğenmeyen kişiler vardı. Bunların başında Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey gelmekteydi. Ali Kemal Bey, ülkenin ve bölgenin karşılaştığı sorunları ve bunların sebeplerini görmezlikten gelerek İngiliz dostluğunu savunmaktaydı. Vilâyât-ı Şarkiye'de meydana gelen olayların İngilizlerin bilgisi ve teşvikiyle meydana geldiğini görememesi kabul edilebilecek bir durum değildi. Buna rağmen fikirlerinde ısrar eden Ali Kemal Bey, hükümetinin aldığı kararı hiç sayarak istifa ettiği gün (26 Haziran 1919) Seferberlik yetkisini eleştiren bir beyanname yayınladı³⁶. Ali Kemal Bey, Konya, Karesi ve Kütahya'da ve daha bazı yerlerde askeri makamların 311 ve 316 doğumluları silah altına çağırıldığını ve masrafların karşılanması için haktan yardım topladıklarını gerekçe göstererek, ordudan verilecek emirlerin yerine getirilmemesini istedi. Bu tür emirleri yerine getirenlerin de şiddetle cezalandırılacağını öne sürdü³⁷.

³⁵ HTVD, Sayı: 4 (Haziran 1953), BN:82.

³⁶ Bu beyanname esasında Ali Kemal Bey'in, Milli Hareketi ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalarında kaleme aldığı üçüncü olma özelliği taşımaktadır. İlk beyannameyi 17 Haziran'da yayımlayan Ali Kemal Bey bütün vilayetlere "işgallerden ne derecc müteessir ve münfâil olunursa bugün varlığını ancak siyaseten müdafaa edebilir vaziyettedir" çağrısı yaparak, mülki idarelerin Milli Mücadele aleyhinde tavır almasını istiyordu. Ali Kemal Bey ikinci beyannamesini 23 Haziran'da yayınladı. Beyanname; Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden azledildiğini, dolayısıyla kendisiyle hiç bir resmi görüşmeye girilmemesi ve hükümet işlerine dair hiç bir talebinin yerine getirilmemesi isteniyordu. (Osman ÖZSOY, **Gazetecinin İnfazı**, İstanbul, 1997, s.122-126; Tâyyib GÖKBİLGİN, **Milli Mücadele Başlarken**, I, Ankara, 1959, s.143, 150; Mithat SERTOĞLU, "Bir İhanetin Belgesi ve Anadolu'dan Yükselen Ses" **BTTD**, Sayı:7 (Nisan 1968), s.13; Ali Fuat ÇEBESÖY, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1953, s.78).

³⁷ SERTOĞLU, "Bir İhanetin Belgesi...", s.13-14; ÖZSOY, **Gazetecinin İnfazı**, s.129; Sina AKŞİN, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, I, İstanbul, 1992, s.351; ÇEBESÖY, **Milli Mücadele Hatıraları**, s.79-80.

Ali Kemal Bey'in beyannamesinin kaleme alınmasına neden olan hususlar hükümetin 3 Temmuz tarihli toplantısında ele alındı. Toplantı sonunda beyannamenin ruhunu uygun bir karar alındı. Dahiliye Nezareti kararı hiç geciktirmeden Ali Kemal Bey'in beyannamesini de ekleyerek mülki makamlara gönderdi³⁸. Alınan karar batı bölgelerindeki bazı kanunsuz uygulamaları düzeltmek amacını taşıyordu. Fakat zihniyet itibariyle Ali Kemal Bey'den farklı olmayan Vekil Ethem Bey kararı bütün yurdu kapsayacak şekilde görmekte ve mülki makamlardan bu tarzda hareket etmelerini istiyordu. Dolayısıyla Dahiliye Nezareti Seferberlik yetkisinin kendi üzerine düşen kısmını uygulamaktan vazgeçmiş oluyordu.

Fakat Harbiye Nezareti 3 Temmuzda alınan kararın seferberlik yetkisini hükümsüz bıraktığını düşünmüyordu. Karabekir Paşanın 3 Temmuz tarihli karar hakkında ne şekilde hareket edileceğini sorması üzerine Nezaret 7 Temmuzda verdiği cevapta; gerek Ali Kemal Bey'in beyannamesini, gerekse 3 Temmuzda alınan kararı Batı Anadolu'da meydana gelen olayları kapsadığını, bu sebeple kolordunun doğu cephesindeki hareket tarzının 12 Haziran 1919'da verilen emir doğrultusunda yapılacağını ve son olarak Dahiliye Nezareti'nin vilayetlere gönderdiği bildirilerin seferberlik yetkisiyle hiçbir şekilde ilişkisi olmadığını bildirdi³⁹. Bu cevap üzerine Karabekir Paşa da 3.Ordu Kıtaatı Müfettişi Vekili sıfatıyla bölgesinde bulunan bütün askeri ve mülki makamlara gönderdiği yazıda Dahiliye Nezareti'nin 26 Haziran ve 3 Temmuzda gönderdiği yazıların geçersiz olduğunu belirtti:

"Bir tehlike vukuunda seferberlik ilanına kanunen salâhiyetim vardır. Meclisi Vükelâ kararıyle Harbiye Nezareti huduttan bir Ermeninin geçirilmesi ve millet-i muazzama-i İslâmiye'nin her türlü taarruzdan vikayesi için iktiza eden tedabirin ittihazında serbesti itası suretiyle bu hakkı kanuniyi isti'male te'kiden müsaade etmiştir. Böyle olduğu halde Dahiliyenin Ali Kemal imzalı 26 Haziran 1935 tarihli tamiminin Kolordu muntıkasındaki valilere dahi tebliğ edildiği

³⁸ SERTOĞLU, "Bir İhanetin Belgesi...", s.14-15.

³⁹ SERTOĞLU, "Bir İhanetin Belgesi...", s.16.

maatteessüf haber aldım. Bu tamimde memurin-i hükûmete ve halkımıza kumandanlar tarafından verilen seferberlik emrine itaat etmemeleri bu fesadın önünü almak için ne yapılmak lazım ise yapılmasını aksi halde o emri verenler gibi icra edenlerinde mes'ul edileceğini söylüyor derhal iptal edilmesini rica ederim. Bu havalinin müdafaa-i namus ve hayatı uhdeme mevdadur. Herhangi bir muntkama taarruz vukuunda vereceğim seferberlik emrine her kim itaat etmezse ve fi'len ve kavlen işkal ederse derhal Divan-ı Harb kararıyle mahv-ü ifna olunurlar. Yüzbinlerce şühedamızın titrediği bu topraklar elden giderse Anadolu'nun başdan başa İslam mezarlığı olacağını herkesin bilmesi lazımdır. Bence hükmünden ziyade Cenabı Hakkın gazap ve la'netinden korkulmasının icabedenlere tebliğ edilmesi rica eylerim"⁴⁰.

Karabekir Paşa bu tamimi yayınladıktan sonra, deyim yerindeyse karşı atağa geçerek Dahiliye Nezareti'nin seferberlik yetkisini yok sayan yazılar göndermesini eleştirdi. 17 Temmuzda Hârbîye Nezareti'ne gönderdiği yazıda; 26 Haziran tarihli beyanname ile 3 Temmuz tarihli genelgenin orduda firarların artmasına yol açtığını ve ayrıca komutanların birlikleri üzerinde nüfuzlarına büyük darbe vurduğunu belirtti. Paşaya göre; askeri makamlara bilgi ve haber verilmeksizin Dahiliye Nezareti'nin bu tür bildirimler yayınlaması yanlış anlamalara ve bir tehlike anında büyük karışıklıklara yol açabilecek nitelikteydi. Bunun da ötesinde 15. Kolordunun Ermeni kuvvetleri karşısındaki caydırıcılığı zarar görebilirdi⁴¹. Harbiye Nazırı Nazım Paşa 22 Temmuz'da verdiği cevapta, dikkat çekilen hususları takdir ederek, kendilerinden habersiz yayımlar yapılmaması için Sadaret nezdinde girişimde bulunacağını söyledi⁴².

Gerçektende Nezaret 15 Temmuzda Sadarete başvurarak, Dahiliye Nezareti'nin seferberlik yetkisini yok sayan bildirimler yayınlamasının komutanları tereddüde düşürdüğünü, bildirimlerin gerek emir-komuta düzenini, gerekse mülki

⁴⁰ ATASE, İSH, K.35, G.48, B.48-4; HTVD, Sayı:8 (Haziran 1954), BN:171; KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz*, I, s.109.

⁴¹ SERTOĞLU, "Bir İhanetin Belgesi...", s.16.

⁴² HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), BN:189.

ve askeri makamların ortak çalışmasına darbe vurduğunu ileri sürerek, bu durumun düzeltilmesini talep etti⁴³.

Hükümet içerisinde bu gelişmeler yaşanırken, farklı açıklamalardan dolayı mülki makamlarda da zihinler karışmıştı. Zihin karışıklığını en dikkat çekici ifadelerle ortaya koyan kişi ise Van Valisi Haydar Bey oldu. Haydar Bey 11 Temmuzda gönderdiği telgrafta; Dahiliye Nezareti'nin seferberlik ilanı ile ilgili olarak verilecek emri yerine getirenleri müstafi, askeri makamlar da emri yerine getirmeyecekleri idamla tehdit ettiğini ifade ederek, karışıklığa bir an önce son verilmesini istedi⁴⁴. Van Valisinin tereddütlü haline karşılık, Erzurum Valiliği Kolordu ile birlikte hareket etme taraftarıydı. Vali vekili Hurşid Efendi 5 Temmuzda gönderdiği telgrafta; Ermeni tehlikesi varlığını sürdürdükçe kendilerinden seferberlik ilanına kayıtsız kalmalarının beklenemeyeceğini, kolorduyla ortak hareket etmelerinin hem bölge, hem de devletin geleceği açısından en doğru yol olacağını ileri sürdü⁴⁵. Hurşid Efendi'ye göre; Dahiliye Nezareti'nin bir takım yanlış uygulamaları bahane ederek mülki makamlardan seferberlik ilanını reddetmelerini istemesi büyük bir hataydı.

Esasında Dahiliye Nezareti'nin nedenli büyük bir yanlışın içerisinde olduğunu Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'in telgrafına 21 Temmuzda verilen cevapta bulmak mümkündür. Mehmet Galip Bey telgrafında; Nezaretin 26 Haziran tarihli yazısına karşı 15. Kolordu Komutanlığı'nın seferberlik ilan etme yetkisine sahip olduğunu bildirdiğini, bu durumda nasıl hareket etmeleri gerektiğini soruyordu. Nezaretten verilen cevapta; Hükümetin mutarekeye uyulmak ve uygulamaktan başka çaresi olmadığı söylenerek, Yunanlılar örnek verilmekte ve Yunanlılara karşı kuvvet kullanmanın imkansız olduğu, bu yüzden saldırıların siyasi yollarla durdurulmasının gerektiği belirtilmekteydi⁴⁶. Görülüyor ki Dahiliye Nezareti Yunanlıları örnek verilerek sınırlara yapılacak muhtemel saldırıların askeri usullerle durdurulamayacağını savunmaktaydı. Fakat bu noktada bir gerçek

⁴³ ATASE, İSH, K.18, G.90, B.90-1, 2.

⁴⁴ BOA, DH-KMS, 53-2/19.

⁴⁵ ATASE, İSH, K.35, G.48, B.48-5.

⁴⁶ BOA, DH-KMS, 53-2/25.

göz ardı ediliyordu. 15 Mayıs sabahına kadar hükümet kendince bir takım siyasi önlemler almıştı. Fakat işgal önlenememişti. Bu tarihten sonra yapılan siyasi girişimler de işgali durdurmaya yetmemişti. Bütün bunlar Dahiliye Nezareti'nin yanlışlığını ortaya koyuyordu. Bir an nezaretin haklı olduğu kabul edilse dahi, Sivas'a gideceğiz, Kızılırmak'ta Yunanlılarla el sıkışacağız şeklinde propagandalar yapan Ermenilere karşı Kolordunun sınırları korumak için seferberlik yetkisini elinde bulundurmasına itiraz edilmesinin hiçbir şekilde mantıklı açıklaması olamaz. Kaldı ki, Batı Anadolu'da bazı yanlışlar yapıldı diye bunların Doğu Anadolu'da da tekrar edilebileceğini iddia etmek doğru değildi.

Erzurum Vilayeti'nin gerçekçi yaklaşımına karşın Elazığ Valisi Ali Galip Bey, 21 Temmuzda Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta; Karabekir Paşa'nın sonuçları meçhul olan (!) yazısına iştirak etmeyeceğini belirtmekteydi. Galip Bey daha da ileri giderek valilerin bu tür tehditlere maruz kalmamaları için Dahiliye Nezareti'nden gerekli girişimlerde bulunulmasını istedi⁴⁷. Bu yazıyı fırsat bilen Dahiliye Nazırı Adil Bey Harbiye Nezaretine bir yazı göndererek; Karabekir Paşanın halkı heyecana sevk ettiğini, bu durumun incelemeler sonucunda tespiti halinde paşanın görevden alınmasını talep etti⁴⁸. Harbiye Nezareti ise bu isteğe şiddetle tepki göstererek, seferberlik yetkisinin yürürlükte olduğunu, Karabekir Paşa'nın vatan ve milletin kurtuluşu için çalışan değerli bir komutan olduğunu ve son olarak isteğin iyi niyetle bağdaşmadığını belirtti⁴⁹. Nezaret bununla yetinmeyerek aynı gün Sadarete gönderdiği yazıda; Dahiliye Nezareti'nin kendileriyle arzu edilmeyen bir surette anlaşmazlığı sürdürmesini eleştirerek, Nezaretin ve valilerin son kez uyarılmasını talep etti⁵⁰.

Harbiye Nezareti'nin ve 15. Kolordu Komutanlığı'nın seferberlik yetkisi konusunda tavizsiz tutum sergilemesi üzerine Dahiliye Nezareti geri adım atmak zorunda kaldı. Nezaret vilayetlere gönderdiği yazıda asayiş başta olmak üzere devletin geleceğiyle ilgili konularda askeri makamlarla işbirliği yapmasını istedi⁵¹.

⁴⁷ HTVD, Sayı:8 (Haziran 1954), BN:171¹

⁴⁸ HTVD, Sayı 9 (Eylül 1954), BN:192.

⁴⁹ ATASE, İŞH, K.35, G.48, B.48-1, 2, 3.

⁵⁰ HTVD, Sayı 9 (Eylül 1954), BN:191.

⁵¹ BOA, DH.KMS, 53-2 147

Bu telgrafla yaklaşık iki ay süren seferberlik yetki bunalımı çözülmüş oldu. Böylelikle 15. Kolordu 17. Kolordu'nun Yunanlılar karşısında düştüğü duruma düşmekten korunmuştur. Yetki sayesinde Ermeniler karşısında elde edilen üstünlük II. Doğu Harekâtı'na kadar sürdürülebilmiştir.

Seferberlik Kararı'nın Çıkarılmasından Sonra Ermeni ve İngilizlerin Yaptığı Çalışmalar

Bu emir gereğince Kolordu Komutanlığı muhtemel Ermeni saldırısını ilk anda karşılayacak olan 12. Tümen Komutanlığı'ndan gerekli tertibatı almasını emretti. Böylelikle seferberlik yetkisinin ilk safhası derhal yerine getirilmiş oldu⁵². Esasında aynı günlerde Yarbay Rawlinson'da Karabekir Paşa ile yaptığı görüşmelerde Kafkasya'da Ermenilerden kaynaklanan bir asayişsizliğin varlığını kabul ettiği gibi, İtilaf Devletleri'nin bunu ortadan kaldıracak bir kuvveti olmadığını dile getirmekteydi. Ayrıca Rawlinson bölgedeki huzursuzluğa son verilmesi için 15. Kolordu'dan yardım alınmasını içeren bir öneriyi İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletteğini ileri sürmekteydi. Karabekir Paşa öneriyi ihtiyatlı yaklaşmakla birlikte 12. Tümenin hazırlıklarının bu ihtimali de göz önünde bulundurarak yapmasını tümen komutanına bildirdi⁵³.

Hükümet her ne pahasına olursa olsun Vilâyât-ı Şarkîye'nin savunulmasına karar verirken mülki makamlardan da bazı hususlara eskiye oranla daha fazla önem vermelerini bekliyordu. Bunların başında yalan ve abartılı haberler yayarak bölge ahalisini kışkırtmak isteyenlere karşı uyanık olunması geliyordu. Çünkü bu tür haberlere inanan insanlar devleti haklı davasında haksız duruma düşürebilecek eylemlerde bulunabilirlerdi. Seferberlik kararının alınmasından sonra, Erzurum'da bulunan İngiliz kontrol karargahında görevli bulunan Ermeni ve Rum tercümanların halk arasında Vilâyât-ı Şarkîye'nin İngilizlerin himayesinde kendilerine bırakıldığını sık sık propaganda etmeleri hükümetin bu hususa neden önem verdiğini ortaya çıkarmaktadır. Kaldı ki, aynı

⁵² ATASE, İSH, K.451, G.59, B.59-1.

⁵³ ATASE, İSH, K.451, G.59, B.59-1.

propaganda ve kışkırtmalar Ermenilere de yapılmaktaydı. Böylelikle Ermeniler de Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik ediliyordu⁵⁴.

Hükümetin üzerinde durduğu ikinci hususta ister sınır içerisinde, isterse dışında olsun Türklerin Ermenilere saldırmasına asla izin verilmemesiydi. Ermenilerin özellikle sınır boylarındaki köylerde yaptıkları katliamlar Vilâyât-ı Şarkiye ahalisini fevkalade etkilemekteydi. Bu durum hükümeti haklı olarak endişelendiriyordu. Bu sebeple Dahiliye Nezareti 22 Ağustos 1919'da Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği yazıda; Ermenilerin sınırı geçmeleri halinde ahalinin müdahalesine meydan verilmeden askeri kuvvetlerle ve jandarmayla karşı koyulmasını istedi⁵⁵. Dahiliye Nezareti'nin verdiği bu emir içeriği ve zamanlaması itibariyle çok önemliydi. Zira İngiliz Yüksek Komiserliği 15. Kolordu Komutanlığı'nın Ermenilere karşı bölgede gizli bir teşkilat kurmakta olduğunu düşünmekteydi. Yüksek Komiserliğe göre Kolordu Komutanlığı Ermenilere karşı saldırı düzenlemek amacıyla Türk, Kürt ve Tatarlardan kuvvet toplamaktaydı. Karabekir Paşa 28 Ağustos 1919'da bu iddiaya verdiği cevapta; Kolordunun mütareke çerçevesinde belirlenen teşkilatıyla kendisine verilen görevleri yapmaktan başka her hangi bir açık yada gizli teşkilatlanma içinde olmadığını, kolordu bölgesinde kuvvet toplamadıklarını, böyle bir teşkilatın varlığı hakkında kendilerine de bilgi ulaşmadığını belirtti. Karabekir Paşa'ya göre bu tür yalan ve maksatlı haberlerin yabancı basın ve gazeteleri tarafından Ermenileri haklı göstermek amacıyla çıkarılmaktaydı⁵⁶.

Ermenilerin ortaya atıp, İngilizler tarafından dile getirilen bir başka iddia da Kolordu bölgesinde ikamet edenlerin yanı sıra eski yerlerine dönmeye çalışan Ermenilere kötü davranıldığıydı. İddiaya ilişkin 21 Temmuz'da verilen cevapta; sınır ötesinde Türklere her türlü zulüm reva görülürken, Vilâyât-ı Şarkiye'de Ermenilere karşı asla kötü muamele yapılmadığı, böyle bir durum olsa bunun ilk önce Rawlinson tarafından dile getirileceği ve kendilerine de böyle bir başvurunun

⁵⁴ ATASE, İSH, K.45, G.20, B.20-2.

⁵⁵ BOA, DH-KMS, 53-3/15.

⁵⁶ ATASE, İSH, K.196, G.155, B.155-2.

yapılmadığı ifade edildi⁵⁷. Karabekir Paşa'ya göre iddia Ermenilerin yaptığı katliamları gizlemek, bölgedeki asayiş bozmak ve unsurlar arasındaki karşılıklı güveni yıkmak amacıyla ortaya atılmıştı⁵⁸.

İngiliz makamları el altından Ermenilerin hazırlıklarını desteklerken, diğer taraftan da Kolordu hakkında gerçek dışı iddialar ortaya atmayı sürdürdüler. Bu çerçevede Kolordu'nun Kürtleri Ermeniler aleyhine tahrik ettiği ve hatta onları silahlandırarak Ermenilerle çatışmaya girmeye teşvik ettiği ileri sürülen iddialardan biriydi⁵⁹. Harbiye Nezareti 15 Ağustosta yaptırdığı araştırmayla iddianın doğru olmadığını ortaya çıkardı. Olay, bazı aşiret mensuplarının sınırın ötesinde kalan ve Ermenilerin zulmüne maruz kalan akrabalarını korumak amacıyla sınırı geçerek Ermeni kuvvetleriyle çatışmalarından ibaretti. Sınırın karşı tarafına geçilmesi Kolordunun tertiplelediği ve desteklediği bir olay olmayıp aksine aşiretlerin kendi başlarına hareket etmelerinden kaynaklanmıştı⁶⁰.

Seferberlik kararının alınmasının hemen ardından Rawlinson'un, Karabekir Paşa ile yaptığı görüşmelerde Elviye-i Selâse'de asayişin İngiliz askerlerinin çekilmesinden sonra bozulduğunu ileri sürmesi ve asayişsizliği ortadan kaldırmak için kolordunun bir kısım birliklerinin bölgeye sevk edilmesi gerektiğine dair sözler etmesi dikkat çekiciydi. İngiliz yarbayının gerçek amacı asayişsizliği ortadan kaldırmak değil, kolordunun seferberlik yetkisine güvenerek zamansız bir harekâta girişmesini sağlamak ve bunu mütarekenin ihlali olarak göstermekti⁶¹.

İngiliz makamları ve temsilcileri bir yandan kolorduyu Elviye-i Selâse'ye zamansız girmeye teşvik ederken, diğer yandan da kolorduyu seferberlik yetkisini gizliden gizliye uygulamakla itham ediyorlardı. Erzurum Kongresi'nin açılacağı günlerde İngiliz Yüksek Komiserliği kolorduyu mütareke gereği terhis edilen 1314-1316 doğumluları yeniden silah altına almakla suçladı⁶². Sözde kolordu Ermenilere karşı bir askeri harekât yapmak amacıyla bu hazırlığı yapmaktaydı.

⁵⁷ ATASE, İSH, K.45, G.20, B.20-7.

⁵⁸ ATASE, İSH, K.45, G.20, B.20-1.

⁵⁹ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), BN:194.

⁶⁰ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), BN:195-196.

⁶¹ ATASE, İSH, K.45, G.20, B.20-2.

⁶² ATASE, İSH, K.33, G.140, B.140-2.

Komutanlıktan 10 Temmuz 1919'da verilen cevapta böyle bir uygulamanın yapılmadığı ifade edildi⁶³.

İngilizlerin Kolordunun gizli seferberlik uygulaması başlattığında ısrar etmeleri üzerine Harbiye Nezareti bir kez daha seferberlik ilanı ve gönüllü asker celp edilip edilmediğini sormak ihtiyacını hissetti. Komutanlık tarafından 17 Temmuzda verilen cevapta; bölgede kesinlikle gizli yada açık seferberlik uygulaması başlatılmadığı, hükümetin emri ve bilgisi dışında hiç bir kimsenin de askere celp edilmediği ifade edilerek, bu tür söylentilerin ya bir maksat için Hıristiyanlar tarafından ya da bir takım çıkarlar elde etmek isteyen fesatçılar tarafından çıkarıldığına inanıldığı belirtildi⁶⁴.

Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkiyeye yönelik askeri hazırlıkları Erzurum Kongresi'nin sürdüğü günlerde hüyük hız kazandı. Ermeniler Nahçıvan, Kağızman, Oltu, Sarıkamış gibi önemli stratejik merkezleri kontrol altına almak ve üs haline dönüştürmek için buralara büyük miktarlarda asker, silah ve cephane sevk etti⁶⁵. Aynı günlerde Ermeni çete ve nizami birliklerinin Bayezid bölgesinde Türk kuvvetlerine saldırmaları ve çatışmaya girmeleri Rawlinson'un iddia ettiği gibi Ermenilerin aç, sefil ve güçsüz olmadıklarını gösteriyordu⁶⁶. Karabekir Paşa 31 Temmuz 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; Rawlinson'un Kolordunun elindeki silahları Batum'a sevk etmeye çalışması ile Ermenilerin hazırlıkları arasında yakın bir bağ olduğunu ileri sürerek, Ermenilerin İngilizlerle işbirliği içerisinde İzmir'de yaşanan elim olayların bir benzerini Erzurum'da tekrar etmek istediklerini öne sürdü⁶⁷. Bu yazıya istinaden Harbiye Nezareti aynı gün General Milne'ye gönderdiği yazıda; Ermenilerin Oltu'dan Bayezid'e kadar uzanan sınır boyunca saldırı amaçlı hazırlıklar yaptıklarını, bunların Rawlinson

⁶³ ATASE, İSH, K.33, G.140, B.140-1.

⁶⁴ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), BN:188.

⁶⁵ BOA, DH-KMS, 53-3/64.

⁶⁶ BOA, DH-KMS, 53-2/104.

⁶⁷ ATASE, İSH, K.45, G.30, B.30-2.

tarafından da bizzat görülerek tasdik edildiğini ifade ettikten sonra⁶⁸, sınıra tecavüz edilmemesi hususunda Ermenilerin uyarılmasını istedi⁶⁹.

Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkîye'nin işgaline yönelik hazırlıkları İstanbul'un işgal edilmesinden sonra çok ciddi bir hal aldı. 9.Tümen Komutanı Halid Bey, 31 Mart 1920'de 15.Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği yazıda; Ermenilerin 18-50 yaş oranında herkesi silah altına çağırıldığını, Ardahan ve Gölde bulunan Rumları dahi Ermeni ordusuna kayıt ettiklerini, Sarıkamış'tan sınıra kadar olan yolları genişlettiklerini, Çıldır başta olmak üzere pek çok kazada Türklerin evlerine baskın düzenleyerek işe yarar bütün silahları ve cephaneleri topladıklarını yazmaktaydı. Erzurum'a gelen Ardahanlılardan alınan bu bilgileri doğrulamaktaydı⁷⁰.

Son-Remo Konferansında (Nisan 1920) Erzurum, Trabzon ve Van'ın Ermenistan'a bırakılmasına karar verildi. Bundan cesaret alan Ermeniler yaz aylarıyla birlikte sınırı geçmek için saldırıya geçmesi üzerine 15.Kolordu Komutanlığı 28 Eylül 1920'de II. Doğu Harekâtı'na başladı ve bunu 3 Aralık'ta Gümrü Antlaşması ile siyasi bir zafere dönüştürdü⁷¹.

SONUÇ

Ermeniler, İngiltere'nin desteğine güvenerek Mondros Mütarekesi'nin hemen akabinde Vilâyât-ı Şarkîye'ye yönelik çalışmalara başladılar. Amaçları Elviye-i Selâse'yi ve doğu vilayetlerini içine alan Büyük Ermenistan'ı yaratmaktı. Bunun için bir yandan göçmenleri bölgeye sokmaya çalışırken, diğer yandan da çeteler eliyle asayiş bozmak için gayret sarf ettiler.

Osmanlı makamları, Ermeni göçmenlerini huzursuzluğa yol açacakları gerekçesiyle kabul etmediler. Bu uygulamanın bir de Türk göçmenleri boyutu vardı. Ermeni göçmenleri kabul edildiğinde on binlerce Türk göçmeni sefil ve perişan halde ortada kalacaklardı.

⁶⁸ ATASE, İSH, K.45, G.30, B.30-1

⁶⁹ ATASE, İSH, K.45, G.30, B.30-3.

⁷⁰ ATASE, İSH, K.867, G.51, B.51-1.

⁷¹ İleri harekât ve Gümrü Antlaşması hakkında geniş bilgi için bkz: İskender YILMAZ, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, 2000.

Ermeni çeteleri işgal altında tutulan Elviye-i Selâse'de Türklere karşı katliamlar düzenleyerek, 15. Kolordu'yu sınır ötesi harekât yapmaya kışkırttılar. Kolordu Komutanlığı, çetelerin sınırı geçmemesine yönelik bir takım önlemler alırken, katliamların da durdurulması için hem Harbiye Nezareti, hem de İngiliz kontrol subayı Yarbay Rawlinson nezdinde girişimlerde bulundu.

1919 yılı yazında Ermeni düzenli birlikleri ile çetelerinin genel saldırı için ciddi hazırlıklar yapması üzerine, Osmanlı Hükümeti 15. Kolordu'ya savunma harekâtı yapma yetkisi tanıdı. Bu karar Ermenilerin Vilâyet-ı Şarkîye'ye yönelik askeri çalışmalarını yavaşlattı. Bu duraksama Ermenilerin San-Remo Konferansı'nda belirlenen ve Sevr Antlaşması'nda yer alan sözde haklarından vazgeçtikleri anlamına gelmiyordu. 1920 yazında da sınırı geçmeye cüret etmeleri üzerine 15. Kolordu Komutanlığı 28 Eylül 1920'de doğu harekâtını başlattı. Kısa süre içinde Ermeni kuvvetleri yenilgiye uğratarak, Türk toprakları üzerindeki hak iddialarına son verildi.

ÖZET

Ermeniler, I. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için siyasi ve askeri çalışmalara başladılar. En büyük yardımı İngilizler'den gördüler. Bir yandan göçmenler, diğer yandan çeteler aracılığıyla Vilâyât-ı Şarkîye'de Türklere karşı üstünlük kurmaya çalıştılar. Bölgedeki Osmanlı mülki ve askeri makamlarda Ermenilerin çalışmalarına karşı gerekli önlemleri almaya çalıştı. Önlemlerin amacı Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi'nin uygulanmasına engel olmaktı.

Anahtar Kelimeler:Ermeniler, İngilizler, Vilâyât-ı Şarkîye, Osmanlı Devleti, 15. Kolordu

ABSTRACT

After the first world war the Armenians started diplomatic and military activities to obtain East Anatolia. The most important support came from the British.

With the immigrants on one side and the bands on the other side they tried to achieve dominance over the Turks in the eastern countries.

The Kottoman diplomatic and military authorities in the area tried to take the necessary measures against the Armenian activities. The aim of the measures taken was to avoid the application of the twenty-fourth article of the Mondros Armistice.

Key Words; Armenian, England, Ottoman State, Eastern Anatolia, 15 th. Army Corps